

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ – ΒΙΒΛΙΚΑ – ΠΑΤΕΡΙΚΑ

Η ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΟΤΗΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΥΠΑΡΞΕΩΣ, Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΓΙΝΩΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΥΛΛΗΨΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*

Α. Η παρουσία του Θεού στον κόσμο, κατά τους Πατέρες της Έκκλησίας είναι τόσο επιβλητική, ώστε δεν απασχολεί μόνο αυτούς που τή δέχονται, αλλά κι' αυτούς που τήν άρνούνται ή νομίζουν ότι τήν άρνούνται. Κανείς δεν άγνοεί τήν παρουσία του Θεού στή φύσι και στή σκέψι μας· ένωπιόν του ή κτίσις όλόκληρη σαλεύεται και τρέμει, ό άνθρωπος καταλαμβάνεται από θάμβος και έκπληξι. Έντυπωσιακό παράδειγμα στό θέμα τουτο, είναι του Χρυσοστόμου¹, για τον Δανιήλ ότι έννοιωσε τό φοβερό αυτό συναίσθημα όχι έμπρός στον Θεό, αλλά έμπρός σ' έναν άγγελο, σέ ένα όν που είναι δημιούργημα του Θεού, κατελήφθη από τρόμο κι' έφθασε στήν κατάσταση των ψυχορραγούντων, διότι ή ψυχή του έπιζητούσε ν' αντιδράσει πρό του τρόμου μέ άπεγνωσμένη έξοδο από τό σώμα.

Η επιβλητικότης της καθρεπτίζεται στήν άκατανίκητη δύναμι που παρουσιάζουν ώρισμένες άξιες, άπόλυτες άξιες², οι άξιες του

* Δημοσιεύθηκε στον Άφιερωματικό-Τιμητικό Τόμο προς τιμήν του Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος άεμνήστου ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, έκδ. Ιερά Σύνοδος της Έκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2010, σ. 699-717.

1. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περί άκαταλήπτου* 3, 4. PG 48, 722-723 «... και δείξωμεν ότι και ταίς άνω δυνάμεσιν άθέατός έστιν ό Θεός, και ταυτα συγκαταβαίνων».

2. Χρησιμοποιείται εδώ ό όρος «άπόλυτες άξιες» μέ τήν έννοια ύψιστων ιδεωδών τά όποια κινούν τό ένδιαφέρον. Κατά τά άλλα αυτά τά ιδεώδη δεν είναι τίποτε άλλο από άνταποκρίσεις του ανθρώπου στις θείες ένέργειες.

ἀγίου, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ δικαίου, πού μερικές φορές ἀπαιτοῦν ἀκόμη καί τή θυσία τῆς ζωῆς. Οἱ ἀξίες αὐτοῦ τοῦ εδους κινοῦνται ἀπό κάποια βούλησι, καί ἡ βούλησις εἶναι θεία, γι' αὐτό καί ἐπιβάλλονται ἀκόμη καί σ' ἐκεῖνον πού φαινομενικῶς τῆς ἀποκρούει. Εἶναι ἡ βούλησις, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τήν πραγματικότητα πού εὐρίσκεται ἐπάνω ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου³. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξη μόνον ὑπό τή σκιά τῆς ἀοράτου ἐκείνης πηγῆς-ἀρχῆς ἀξιών εὐρίσκει νόημα⁴. Οἱ ἀξίες δέν συλλαμβάνονται ἀπό τή νόηση ἀλλά ἀπό τό συναίσθημα. Οἱ ἀξίες γίνονται κατανοητές ὅταν ἐκείνες ἀκτινοβολοῦν μέσα μας⁵.

Προκαλεῖ σ' ὅλον τόν ἐλεύθερο κόσμο ἐντύπωσι τό γεγονός ὅτι ἡ θρησκευτική πίστις δέν ἐξαφανίσθηκε ἀκόμη καί σέ ἀντιθρησκευτικές ὀλοκληρωτικές χῶρες. Σ' αὐτόν τόν ἀγῶνα τους οἱ διώκτες τῆς θρησκείας δέν ἐσκέφθηκαν τίποτε ἄλλο παρά τόν Θεό ὑπό τήν ἀρνητική του μορφή καί τόν ἀντιμετώπισαν μέ ἕνα στερητικόν ἄλφα· ἔτσι μετέβαλαν ἀπλῶς τόν θεισμό σέ ἀ-θεισμό. Ἀλλά αὐτό φυσικά εἶναι θρησκευτική πίστις ἀπό τήν ἀνάποδη. Καί οἱ διώκτες τῆς πίστεως ἐνεργοῦν ἔτσι, διότι ἀναγνωρίζουν τόν Θεό σάν μιά πραγματικότητα τήν ὁποία ἀποφασίζουν νά ἐξοντώσουν.

Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο εἶναι τόσον συντριπτική, ὥστε ὅσοι ἔχουν τήν πρόθεση νά τήν ἀρνηθοῦν νά αἰσθάνονται ἔντονα τήν πίεσή της. Τελικά ὅμως αὐτοί δέν κατορθώνουν νά τήν ἀπομακρύνουν καί ἀπλῶς τήν πολεμοῦν· τήν πολεμοῦν δέ διότι στό βάθος τῆς ὑπάρξεώς τους τήν παραδέχονται ὡς αἰωνία καί ἀκατάλυτη πνευματική πραγματικότητα. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί τό γεγονός ὅτι στόν κόσμο εἶναι ἰσχυρότερη ἡ ἀντιθεΐα ἀπό τήν ἀθεΐα. Δέν πολεμεῖ κανεῖς ὅ,τι εἶναι ἀνυπαρκτον, ἀλλ' ὅ,τι προβάλλεται συνεχῶς ἐνώπιόν του ὡς ἐμπόδιον ἀμετακίνητο καί δέν μπορεῖ νά τό κατανικήσει.

3. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τό Μυστήριον τοῦ Θεοῦ*, Θεολογικά Δοκίμια, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1983, 16-17. Τό ἔργον αὐτό ἀποτελεῖ τήν βᾶσιν τοῦ περιοχόμενου τοῦ θέματος τούτου.

4. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ἀποφατική Θεολογία*, Θεολογικά Μελετήματα 3, Νηπτική καί Ἠσυχαστικά, Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 255.

5. Βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Προϋποθέσεις τῆς δικαίας κρίσεως* (Λόγος στά πλαίσια ἑορτασμοῦ τῶν Δικαστῶν), Ἀθήνα 1996, σ. 21-22. Ἐπίσης ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ ἔννοια τῆς Δικαιοσύνης στήν Ἁγία Γραφή, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία», Ἀθήνα 1994 καί Ἡ δικαιοσύνη κατά τούς Τρεῖς Ἱεράρχες καί τόν Ἅγιο Αὐγουστίνου, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία», Ἀθήνα 1994. Ἐπίσης τοῦ Γ.Θ. ΡΑΜΜΟΥ, *Ἡ Συμβολή τῆς παιδείας εἰς τήν ἀπονομήν τῆς δικαιοσύνης*, Ἀθήνα 1965.

Καί ἐπειδή δέν μποροῦν νά ἀπομακρύνουν τήν παρουσία αὐτή, τήν ὑποκαθιστοῦν μέ δευτερογενῆ πλάσματα, τά ὁποῖα διεκδικοῦν θέση θεότητας, θεοποιοῦνται δημιουργήματα ἢ ιδέες (ὅπως ὁ ὑπεράνθρωπος, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἐργασία, ὁ ἄνθρωπος)⁶.

Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στόν κόσμον ζητεῖ ἀποκάλυψη καί αὐτή εἶναι ἡ πίστη, ἡ ὁποία τόν ἀποκαλύπτει ὄχι ὡς μία ἀφηρημένη ἰδέα ἢ ἐνέργεια, ἀλλά ὡς προσωπικότητα, ὅπως εἶναι πράγματι.

Στό ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος Θεός ἡ σκέψις μας στρέφεται ἀσυναίσθητως καί χωρίς καμμιά προσπάθεια σέ κάποια δύναμη, πού εἶναι ἡ πηγὴ καί τό στήριγμα παντός ὄ,τι ὑφίσταται, σέ κάποια δύναμη πού εἶναι ξένη πρὸς τήν κτίσι κι' ἐπάνω ἀπό τήν κτίσι. Κι' ἀφοῦ εἶναι ξένη πρὸς τήν κτίσι, δέν μπορεῖ νά εἶναι δημιουργημα τῆς κτίσεως, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ μόνου ὄντος πού ἔχει θρησκευτική συνείδησι. Ἡ σκέψις καί ἡ φαντασία δέν δημιουργοῦν πραγματικότητες, ἀλλά μόνο εἰκόνες τῶν πραγματικοτήτων, δηλαδή ιδέες καί ὄνειρα. Αὐτό πού ὑπάρχει καί τό βλέπει κανεῖς, αὐτό ἀναπλάθει στή σκέψι του, στή φαντασία καί στό ὄνειρο. Μπορεῖ νά τοῦ δώσει μιὰ διαφορετική μορφή, ἀλλά δέν μπορεῖ νά τό δημιουργήσει.

Ἡ θεία πραγματικότης δέν μπορεῖ νά εἶναι φανταστική. Ὑπάρχουν ιδέες πού διαμορφώνονται σέ μεγαλοφυεῖς ἐγκεφάλους· ὑπάρχουν φαντασιώσεις πού φυτρώνουν σέ νοσηρούς ἐγκεφάλους· καί ὑπάρχουν ὄνειρα πού πλάθονται σέ κοιμωμένους ἐγκεφάλους. Ἀλλά ὅλα αὐτά μορφώνονται μέ βάσι τίς πραγματικότητες τοῦ κόσμου τούτου, μέ βάσι τήν ἐμπειρία ἀπό τά αἰσθητά πράγματα πού ὑποπίπτουν στίς αἰσθήσεις καί ὑφίστανται τήν ἐπεξεργασία τοῦ νοῦ. Δέν ὑπάρχουν πλάσματα φαντασίας χωρίς ἀντίστοιχα ὑπαρκτά ἀντικείμενα καί ὄντα, οὔτε ἡ νόησις, οὔτε ἡ φαντασία, οὔτε τό ὄνειρο.

Εἶναι βέβαια δυνατό νά φαντασθοῦμε ἀνύπαρκτα πράγματα, ἀλλά μόνο ὑπό τόν ὄρον ὅτι αὐτά ἀνήκουν στή φύσι τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων καί ὄντων, τῶν κτισμάτων. Ἡ φαντασία κατασκευάζει μέ βάσι προϋπάρχουσα ὕλη. Πῶς θά ὅταν δυνατό νά φθάσει στό ἀνύπαρκτο; Πῶς θά ὅταν δυνατό νά φθάσει στήν κατασκευῆ πραγμάτων γιά τά ὁποῖα δέν ἔχει οὔτε γνῶσι, οὔτε ἐμπειρία, οὔτε παραστάσεις; Θά ὅταν δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός.

6. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἡ ἀποφατική θεολογία*, σ. 256.

Ἄλλ' ὁ Θεός δέν ἀνήκει στή φύσι τῶν αἰσθητῶν καί ἐπομένως δέν θά ὅταν ποτέ δυνατό νά φθάσουν σ' αὐτόν ἢ φαντασία καί οἱ ἄλλες ψυχικές λειτουργίες, ἄν ὅταν κάτι τό ἀνύπαρκτο. Ὁ Θεός εἶναι Ὡν καί Παρῶν, καί ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται σ' αὐτόν ἀπό τήν πνευματική ασθησί του πού ἔχει σ' ἐκεῖνον τήν Πηγή της, διότι ὑπάρχει καί προσφέρεται στήν πνευματική ἐμπειρία.

Β. Ἡ διπλή ὄψις τῆς θείας φύσεως: δηλαδή ὁ Θεός ἔχει δύο ὄψεις. Πράγματι ἡ θεία παρουσία εἶναι δεδομένη ἀλλά ἡ σύλληψή της εἶναι ἔργο ἐφικτό καί συγχρόνως δυσχερές. Καί αὐτό, διότι ἡ **φύσις Του εἶναι διττή** καί μέ τόν τρόπον αὐτόν παρατηρεῖται ἐναλλαγή μεταξύ τῆς ἐμφανίσεως Του καί τῆς ἀποκρύψεως.

Αὐτός ὁ ἴδιος ὁ θεμελιωτής τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, εἶπε περί ἑαυτοῦ καί περί τῶν ἀνθρώπων λόγους πού τούς ἐμφανίζουν σαφῶς ὡς ἐκπροσώπους δύο ξένων καί ἀπομακρυσμένων μεταξύ τους κόσμων.

«Υμεῖς ἐκ τῶν κάτω ἐστέ, ἐγὼ ἐκ τῶν ἄνω εἰμί·

Υμεῖς ἐκ τοῦ κόσμου ἐστέ, ἐγὼ οὐκ εἰμί ἐκ τοῦ κόσμου τούτου»⁷.

Οἱ δύο οὐσιώδεις καί διακεκριμένες καταστάσεις στό σύμπαν⁸ εἶναι ἡ ἀφθαρσία καί ἡ φθορά, πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο τρόπους ὑπάρξεως, τόν ἄκτιστο καί τόν κτιστό. Ἡ ὀξεῖα διάκρισις μεταξύ κτιστοῦ καί ἀκτιστοῦ ἀποτελεῖ θεμελιῶδες στοιχεῖο καί ἔχει ἄμεση σχέσι μέ τήν δημιουργική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ· οἱ Χριστιανοί συνδέουν αὐτομάτως στήν σκέψι τους τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ μέ τήν ἰδέα τοῦ Δημιουργοῦ. Ἄλλ' αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σχέσις συνδέει ἐπίσης τό ἄφθαρτο καί τό φθαρτό, τό αἰδίως ὑπάρχον καί τό δημιουργούμενο ἀπό αὐτό. Δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά φιλοσοφήματα κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος τους.

Στό σημεῖο τοῦτο πρέπει νά μνημονευθῇ ἡ παρερμηνεία τῶν ἀπόψεων πού παρατηρεῖται σέ μερικούς θεολόγους κυρίως. Εἶναι πραγματικά περιέργη ἡ τάσις ἀνεπαρκῶς ἐνημερωμένων ἐρευνητῶν νά ἐμφανίζουν τόν Χριστιανισμό σάν τήν ἀντίπαλη πρὸς τόν Ἑλληνισμό δύναμι. Ὅπωςδὴποτε ὁ συνήθης στό θέμα αὐτό ἰσχυρισμός τους ὅτι ἡ ἐλληνική ἄποψις εἶναι διαμετρικῶς ἀντίθετη πρὸς τήν χριστιανική, στηρίζεται σέ μία ἀβάσιμη ὑπεραπλούστευση τῶν πραγμάτων.

7. Ἰω. 8, 23.

8. Ἐδῶ ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται μέ τὴ γενικώτερη δυνατὴ ἔννοια.

διότι πραγματικά οι Έλληνες είχαν την έννοια, όχι μόνο του άγενήτου, όπως βεβαιώνει και ο Μέγας Άθανάσιος⁹, αλλά και του δημιουργού. Για τό σύνολο σχεδόν των αρχαίων ελληνικών φιλοσοφημάτων άλλο πράγμα είναι τό ένα, δηλαδή τό όντως όν, και άλλο τά πολλά, τά μεταβαλλόμενα και πρόσκαιρα.

Οί δύο κυριώτεροι εκπρόσωποι τής ελληνικής σκέψεως, ό Πλάτων αρχικά μέν διακρίνει μεταξύ του άκτίστου, που είναι αιώνιως τό αυτό και αναλλοίωτο, και του κτιστού, που υπόκειται στην μεταβολή και την φθορά¹⁰. έπειτα δέ προσθέτει και ένα τρίτο στοιχείο, τό «τής χώρας», που θά μπορούσαμε ίσως νά ταυτίσουμε μέ ό,τι ό Αριστοτέλης όνομάζει ύλη· ή «χώρα» του Πλάτωνος είναι ή άμορφος ύλη επάνω στην όποία ενεργεί ό Θεός. Κατά τόν Αριστοτέλη ή ύλη εκπροσωπεί τό στοιχείο τής γενέσεως και τής φθοράς, που εκτείνεται μόνο έως ένα σημείο, πέρα από τό όποιο ύπάρχει ό κόσμος του αναλλοιώτου, ή καθαρή ενέργεια. Είναι δέ καθαρή ενέργεια τό Πρώτο Κινούν, ό Θεός, μέ του όποιου την επενέργεια μεταπλάσσεται ή ύλη αποκτώντας την μορφή και έτσι δημιουργείται ό κόσμος των φθαρτών.

Άνεξαρτήτως λοιπόν τής ένδεχομένης διαφορητικής έννοίας δημιουργού και δημιουργίας, είναι σαφές ότι οι έννοιες του άκτίστου και του κτιστού μέ όλες τις ιδιότητές τους απαντώνται όχι μόνο στην χριστιανική θεολογία, αλλά και στην ελληνική φιλοσοφία.

Στό νεοπλατωνικό σύστημα, θά παρατηρήσωμε μία τελείως διαφορετική άποψη. Κατ' αυτό όλα τά όντα είναι τής ίδιας ουσίας μέ τό Έν, αν και κατά διαφόρους σταθμούς υποβαθμισμένα, προέρχονται από αυτό και επιστρέφουν σ' αυτό. Άφού ή ουσία των όντων συνυπάρχει αιδίως μέ τόν Θεό, δέν υφίσταται ανάμεσά τους αντίθεσις και επομένως Θεός και όντα συνευρίσκονται κατ' αρχήν επί του ίδιου επιπέδου. Ο Νεοπλατωνισμός, που έπήρε αρκετά από τόν Χριστιανι-

9. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατά Άρειανών* 1, 34. «Τό άγένητον παρ' Ελλήνων ερηται, των μη γνωσκόντων Θεόν». Σύμφωνα μέ την άποψη του Άθανασίου, οι Έλληνες έπειδή δέν γνώριζον τόν Θεό, δέν μπορούν νά όμιλήσουν περί Πατρός και όμιλούν μόνο περί άγενήτου. Βλ. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, *Σχέση Έλληνισμού και Χριστιανισμού κατά τόν ιερό Χρυσόστομο, στό «Χρυσοστομικό Συμπόσιο, Η προσωπικότητα και ή Θεολογία Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου», Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2007, σ. 529-570.*

10. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Τίμαιος* 52α. «Έν μέν είναι τό κατά ταύτά είδος έχον, άγένητον και άνώλεθρον, τό δέ ... δεύτερον, αισθητόν, γενητόν ... γιγνόμενόν τε έν τινι τόπω και páλιν άπολλόμενον». Βλ. αϊ 27δ και 28c και Φαιδρος 245d. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τό Μυστήριον του Θεού*, σ. 20έ.

σμό και ἔδωσε ἀρκετά σ' αὐτόν, ἀντιστάθηκε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο φιλοσόφημα σ' αὐτόν ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς βασικῆς διαφορᾶς.

Τὴν θεμελιώδη διακρίσι μεταξὺ ἄκτιστου καὶ κτιστοῦ ἐπέσημανε μέ ἐπιμονή ὁ Μέγας Ἀθανάσιος σέ συνάρτησι μέ τόν ἀγῶνα του κατά τῶν Ἀρειανῶν¹¹. Διακρίνει στό ἓνα μέρος τὴν ἄτρεπτη καὶ ἀναλλοίωτη καὶ διαπαντός παρομοίως παραμένουσα φύσι τοῦ Θεοῦ¹² καὶ στό ἄλλο τὰ γεννητά πού προῆλθαν ἀπό τὰ μὴ ὄντα καὶ ἔχουν ἀλλοιουμένη φύσι¹³.

Ἡ ἀποφισι αὐτὴ ἐκφράζεται ἀποφθεγματικῶς ἀπό τόν Μάξιμο· «ἄκτιστου καὶ κτιστοῦ ἄπειρον τό μέσον ἐστὶ καὶ διάφορον»¹⁴. Οἱ δύο χρησιμοποιούμενες ἐδῶ λέξεις, πού διαφέρουν μόνο κατά τό στερητικό ἄλφα, ἐκφράζουν δύο πραγματικότητες ὄχι ἀπλῶς διάφορες ἀλλὰ καὶ ξένες μεταξύ τους, δύο πραγματικότητες εὐρισκόμενες σέ ἐπίπεδα πού δέν συναντῶνται πουθενά. Ἡ ἄ-κτιστη φύσις εἶναι ἀπολύτως ξένη πρὸς τὴν κτιστὴ φύσι. Εἶναι ἀνάγκη νά σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις φύσις μέ τὴν ἀρμόζουσα ἐπιφύλαξι, διότι, ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη λατινικὴ *natura*, περικλείει στήν ρίζα τῆς τὴν ἔννοια τῆς προελεύσεως, τῆς παραγωγῆς, τῆς φύτρας, πού εἶναι ἔξω ἀπό κάθε ὑπολογισμό γιὰ τό ἄκτιστο καὶ θεῖο. Ἄλλ' ἡ λέξις ἔχει εἰσαχθῆ στήν θεολογία ἀπό τὴν ἐποχὴ τῶν πατέρων.

Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο κατηγοριῶν ὑπάρξεως καὶ συγκεκριμένα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, δέν ἀντιστοιχεῖ οὔτε κἄν πρὸς τὴν ἀπόστασι μεταξὺ κεραμέως καὶ τοῦ πηλίνου κατασκευάσματός του, ἀλλ' εἶναι ἀπείρως μεγαλύτερη¹⁵. Διότι ὁ κεραμεὺς κατασκευάζει ἀπό προϋπάρχον ὕλικό, ὁ Θεός ποιεῖ ἐκ τοῦ μηδενός. Ἡ θεμελιώσις τοῦ χάσματος τίθεται ἀπό τὰ ἴδια τὰ πράγματα, δηλαδή ἀπό τὴν φύσι τῶν δύο πεδίων, τὴν ἄκτιστη φύσι τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν κτιστὴ φύσι τοῦ

11. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἄκτιστον καὶ κτιστόν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου», *Θεολογικὰ Μελετήματα* 3, 11-23. Γενικώτερα γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία βλ. J. MEYEN-DORFF, *Theologie Byzantine*, 1974, 130.

12. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατὰ Ἀρειανῶν*, 1, 35. PG 25, 69B-72A «Ἄγαθός γάρ οὖν καὶ φιλόανθρωπος ὁ Θεός ... ἐπειδὴ ἀόρατος καὶ ἀκατάληπτός ἐστι τὴν φύσιν, ἐπέκεινα πάσης γενετῆς οὐσίας ὑπάρχων, καὶ διὰ τοῦτο ἐμελλε τό ἀνθρώπινον γένος ἀτυχεῖν τῆς περι αὐτοῦ γνώσεως, τῷ τὰ μὲν ἐξ οὐκ ὄντων εἶναι, τόν δὲ ἀγέννητον».

13. Αὐτόθι 1, 36, PG 25, 72B-73A.

14. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀποριῶν*, 7, PG 91, 1077A.

15. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ ἀκαταλήπτου*, 2, 4 καὶ 3, 2.

αίσθητοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου¹⁶. Τό κτιστό ἔχει ἀρχή καὶ ὑπόκειται στίς κατηγορίες τῆς ποσότητος, τῆς ποιότητος, τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καὶ τίς παρόμοιες· εἶναι πολύ ἢ ὀλίγο, ὠραῖο ἢ ἄσχημο, βαρὺ ἢ ἑλαφρὺ, αὐξάνεται καὶ φθίνει καὶ ἀλλοιώνεται.

Τό θεῖο δέν ὑπόκειται κατὰ κανένα τρόπο σ' αὐτές τίς κατηγορίες, μέχρι σημείου ὥστε ὁ Μάξιμος νά ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπερβαίνει ἀκόμη καὶ τὴν ἀπειρία¹⁷, πού εἶναι ἓνα εἶδος ἀρνητικῆς λογικῆς κατηγορίας. Ἄν πρόκειται νά θέσωμε τόν Θεό ὑπό τόν ζυγὸ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, εἶναι καλύτερα νά παραλείψωμε τόν χαρακτηρισμὸ του ἔστω καὶ ὡς ἀπειρου. Ἐτσι ἡ ριζικὴ διαφορὰ στὴν φύσι μεταξύ Θεοῦ καὶ κόσμου, ἢ τόσο σαφῆ καὶ ἀπόλυτη, θά μπορούσε νά ὀδηγήσῃ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἐνός ἀποτελεῖ ἀρνησι τοῦ ἄλλου¹⁸, ἂν αὐτὴ ἢ διαλεκτικὴ τοποθέτησις τῶν πραγμάτων δέν ἐνεῖχε τόν κίνδυνο ἀναγνωρίσεως πλήρους αὐτοτέλειαις στὸν κόσμο.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως δέν μπορούμε νά ἀποφύγωμε τόν χαρακτηρισμὸ τοῦ Θεοῦ ὡς ὄντος. Ὁ Θεός εἶναι τό ἄκτιστο, ἐμεῖς ἐκπροσωποῦμε τό κτιστό καὶ συνεπῶς δέν μπορούμε νά ὀρίσωμε τό ἄκτιστο, δέν μπορούμε νά εἰποῦμε τί εἶναι ὁ Θεός, καὶ ὅμως λέγομε ὅτι εἶναι τό ὄν ἢ ὁ ὄν. Αὐτὴ ἡ ὑπερπήδησις τῶν ὀρίων τοῦ συλλογισμοῦ, πού χαρακτηρίσθηκε προηγουμένως ὡς ἀντινομία, δέν ὀφείλεται σέ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἀλλὰ εὐρίσκεται μέσα στὴν μυστηριώδη φύσι τοῦ Θεοῦ. Ἐχοντας σαφῆ συνείδησι αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, μερικοὶ πατέρες τοῦ ἔδωσαν μία ἐντυπωσιακὴ ἐρμηνεία. Ἡ δίπλευρη ἀντιμετώ-

16. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀποριῶν*, PG 91, 1172D «... πρὸς ὃν οὐδεὶς διαβῆναι δυνήσεται...».

17. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Περὶ Ἀποριῶν*, PG 91, 1232 BC «Ἀμερές γὰρ πάντη τό θεῖον ἐστίν, ... ὅτι καὶ πάντη ἀπειρον, ἀπειρον δέ πάντη, ὅτι καὶ πάντη ἀκίνητον (οὐ κινεῖται γὰρ πάντη πώποτε τό μὴ ἔχον πού κινήθηναι), ἀκίνητον δέ πάντη, ὅτι παντελῶς καὶ ἀναρχον...». 1220 C «... τῆς καθ' ὅτιον περι τι κινήσεως τῶν ὄντων παντελῶς πέρασι λαβούσης τὴν περὶ Θεόν ἀπειρίαν, ἐν ἣ τὰ κινούμενα πάντα δέχεται στάσι. Περί Θεόν γάρ, ἀλλ' οὐ Θεός, ἢ ἀπειρία, ὅστις καὶ ταύτης ἀσυγκρίτως ὑπέρκειται» καὶ 1168 AB «... ἡ ἁγία θεότης κατ' οὐσίαν ἐστίν ὑπεράρρητος καὶ ὑπεράγνωστος καὶ πάσης ἀπειρίας ἀπειράκις ἐξηρημένης, οὐδ' ἔχνος ὅλως καταλήψεως...».

18. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Μυσταγωγία*, προοίμιον, PG 91, 664 BC «Διὰ τοῦτο, τό μὴ εἶναι μᾶλλον διὰ τό ὑπερεῖναι, ὡς οἰκειότερον, ἐπ' αὐτοῦ λεγόμενον προσιέμενος. Δεῖ γάρ, ἐπερ ὡς ἀληθῶς τό γνῶναι διαφορὰν Θεοῦ καὶ κτισμάτων ἐστίν ἀναγκαῖον ἡμῖν, θέσιν τοῦ ὑπερόντος τὴν τῶν ὄντων ἀφαίρεσιν». Βλ. ΣΔΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Μυσταγωγία τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Ἀθήναι 1978, σ. 196.

πισις τοῦ θεολογικοῦ προβλήματος, μέ τήν ἀποφυγή χαρακτηρίσεως τοῦ Θεοῦ ἀπό τό ἕνα μέρος καί μέ τήν ἀποδοχή της ἀπό τό ἄλλο, προέρχεται ἀπό τήν «διπλόη» τῆς φύσεώς του, πού εἶναι ἀφ' ἑνός μέν ἀπόκρυφη, ἀφ' ἑτέρου δέ φανερή. Ἐπιγραμματική εἶναι ἐν προκειμένῳ ἡ διατύπωσις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ σέ διάλογο μέ τόν ἀντίπαλό του Νικηφόρο Γρηγορό. Χαρακτηρίζει τόν Θεό ἀπό τήν μία πλευρά ἀγνωστο καί ἀπό τήν ἄλλη γνωστό, ἀπό τήν μία ἄρρητο καί ἀπό τήν ἄλλη ρητό· ἔτσι εἶναι ἀγνωστος καθ' ἑαυτόν, κατά τήν οὐσία του, ἀλλά καθίσταται γνωστός ἀπό τίς ἐνέργειές του¹⁹.

Ὁ Παλαμᾶς παρέχει μία ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένη ἐρμηνεῖα αὐτῆς τῆς διπλῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ὅμως χρήσιμο νά λεχθῆ ὅτι αὐτή ἡ τοποθέτησις διαφωτίζει πλήρως τά δύο φαινομενικῶς ἀντιφατικά χωρία τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη, «Θεόν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε»²⁰ καί «ὁ ἑωρακῶς ἐμέ ἑώρακε τόν πατέρα»²¹. Κανείς δέν βλέπει τόν Θεό, ἀλλά βέβαια αὐτός πού βλέπει τόν Χριστό, βλέπει καί τόν Θεό. Κανείς δέν μπορεῖ νά συλλάβῃ τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὅποιος κατορθώσει νά διεισδύσει στίς θεῖες ἐνέργειες, ὅπως ἐκδηλώνονται στό ἔργο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, βλέπει τόν Θεό. Δέν εἶναι ἀντιφατικές οἱ ἐκφράσεις τοῦ Ἰωάννη στά δύο αὐτά χωρία· εἶναι ἀπλῶς δηλωτικῆς τῆς διπλῆς ὄψεως τῆς θείας φύσεως.

Μέ τήν συνήθη ἀποφθεγματικότητά του ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κατώρθωσε νά περιγράψῃ μέ δύο σύντομες φράσεις τήν πρός τόν ἄνθρωπο ἐπενέργεια αὐτῆς τῆς διπλῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ φύσις του ἔχει δύο ὄψεις, λέγει, «ἵνα τῷ ληπτῷ μέν ἔλκη πρός ἑαυτό... τῷ δέ ἀλήπτῳ θαυμάζῃται»²². Ὅσο κατανοεῖται ὁ Θεός, ἔλκει πλησίον του μέ τήν ἀγάπη καί τήν γλυκύτητα· ὅσο μένει ἀκατάληπτος, προκαλεῖ θαυμασμό καί ἱερό δέος μέ τό μυστήριο. Εἶναι τό φαινόμενο τῆς διπλῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Εἶναι σαφές ὅτι αὐτή ἡ ἐρμηνεῖα τῆς ἐπενέργειας τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνηρημένη μέ τό θέμα τῶν σχέσεων τῆς ἀκτιστῆς πρός τήν κτιστή φύσι,

19. Ἐπίτομος Διήγησις, Μ. CANDAL, *Orientalia Chr. Per.* 16 (1950), 354. «Τοῦ Θεοῦ τὸ μὲν ἀγνωστόν ἐστι τὸ δὲ γνωστόν, καί τὸ μὲν ἄρρητον τὸ δὲ ρητόν· ἀγνωστός ἐστιν ὁ Θεός ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, γνωστός δὲ ἐκ τῶν περὶ αὐτόν φυσικῶν ἐνεργειῶν».

20. *Ιω.* 1, 18.

21. *Ιω.* 14, 9.

22. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἶπουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος, Λόγος* 38, 7. PG 36, 317 C καί *Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα, Λόγος* 45, 3, PG 36, 625 C.

πού έκφράζονται επίσης διττῶς, πρῶτα ὡς σχέσις ὑπερβατικότητας καί ἔπειτα ὡς σχέσις συναφείας καί ἀγάπης²³.

Τό ἄκτιστο δέν ὑπάρχει τρόπος νά χωρέση στό κτιστό καί τό ἄπειρο δέν εἶναι δυνατό νά νοηθῆ ἀπό τό πεπερασμένο. Αὐτή εἶναι ἡ πρώτη ὄψις· εἶναι ἀπρόσιτο. Καί τό ἀπρόσιτο εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἀκατάληπτο, διαφεύγει ἀπό τίς λογικές κατηγορίες. Στό γνωστό ποίημά του περί τῆς θείας ὑπερβατικότητος, «Ὑμνος εἰς Θεόν», τονίζει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος.

ἜΩ πάντων ἐπέκεινα· τί γάρ θέμις ἄλλο σε μέλπειν;
Πῶς λόγος ὑμνήσει σε; Σὺ γάρ λόγῳ οὐδενί ρητός.
Πῶς νόος ἀθροίσει σε; Σὺ γάρ νόῳ οὐδενί ληπτός»²⁴.

Ἡ ἄλλη ὄψις εἶναι ἡ φανέρωσις. Ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ περικλείει μία δύναμι πού τόν κινεῖ στήν ἐκδήλωσι, στή μετάδοσι, στή κοινωνία καί τόν φέρει στόν κόσμο. Εἶναι ἡ ιδιότης τῆς ἀγαθότητος, τήν ὁποία οἱ μυστικοὶ ὀνομάζουν συνήθως ἔρωτα. Οἱ ἀρεσκομένοι στίς μυστικές ἐκφράσεις πατέρες, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, ὁ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος²⁵, ὅταν ὀμιλοῦν περί θεοῦ ἔρωτος, περί ἐκστατικοῦ ἔρωτος καί περί ὕμνων θεῶν ἐρώτων, ἐννοοῦν δύο παράλληλα καί ἀντίστροφα ρεύματα: τήν κλίσι τοῦ Θεοῦ πρός τόν ἄνθρωπο γιά νά μεταδώσει ἀγαθά στό πλάσμα του καί τήν τάσι τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν Θεό δημιουργό του γιά νά τοῦ ἀποδώσει ὕμνο κ' εὐχαριστία. Δέν διαφημιζοῦν τόν πανερωτισμό, ὅπως προσπαθοῦν μερικοὶ λόγιοι καί θεολόγοι νά μεταβάλουν τήν ἐννοιά τους.

Ἔτσι λοιπόν ὁ λόγος περί τοῦ Θεοῦ θεμελιώνεται ἐπάνω σέ δύο στοιχεῖα· ἐπάνω στίς δύο ὄψεις τῆς ὑπάρξεώς του, τήν ὑπερβατικότητα καί τήν ἐνδοκοσμιότητα. Χωρίς τό ἓνα δέν ὑπάρχει τό ἄλλο. Στήν Ὁρθοδοξία οἱ δύο αὐτές ἀντιφατικές ὄψεις πάντοτε διακρίνονται, ἀλλά καί πάντοτε συμβαδίζουν. Οἱ δύο ὄψεις συνιστοῦν ἓνα ἀδιάσπαστο θεῖο ὀλοκλήρωμα πού παριστάνεται κατά τρόπο ἐντυπωσιακό στοὺς ναοὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μέ τήν εἰκόνα τοῦ

23. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 26-31.

24. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, PG 37, 507. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *μν. ἔργ.*, σ. 39-41.

25. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, Ἡ πνευματικὴ τελειότης στὰ νηπτικοασκητικὰ ἔργα Νηπτικῶν Πατέρων καί συγγραφέων. Ἴδιως στίς Κατηχήσεις Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου, Ἀποστολικὴ Διακονία, στή σειρά, «Θεωρία καί Πράξι» 24, Ἀθῆναι 2007.

Παντοκράτορος ζωγραφισμένη στὸν κεντρικὸ τροῦλλο. Εἶναι ὁ Θεός, ὁ ἐφορῶν ἐπὶ τὰ σύμπαντα ἐξ ὕψους, ἀπὸ τὰ ὑπερκόσμια, ἀλλὰ καὶ ἐνεργῶν μέσα στὸν κόσμο. Εἶναι δυνατὸς καὶ φοβερὸς, ἀλλὰ μέσα στὴ φοβερότητά του γλυκὺς καὶ φιλόανθρωπος. Σχετικὸς εἶναι καὶ ὁ χερουβικὸς ὕμνος τοῦ Μ. Σαββάτου:

«Σιγησάτω πάσα σάρξ βροτεία
καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου
καὶ μηδὲν γήινον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω».

Γ. Ἡ σύλληψις τῆς θείας παρουσίας. Ὁ Θεός εἶναι μιά πραγματικότης πού πρέπει νά τὴν ἀντιμετωπίσομε. Καί, ὅπως, ἀντιμετωπίζοντας τὸν κόσμον σάν μιά πραγματικότητα πού εὐρίσκεται ἐκτός τῆς θελήσεώς μας, τὸν ἀναγνωρίζομε, ἔτσι ἀναγνωρίζομε καὶ τὸν Θεὸ σάν πραγματικότητα ἔξω καὶ ἀπὸ ἐμᾶς καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ μέσα σέ ὅλα, στὴν φύσιν, στὴν ἱστορία, σ' ἐμᾶς. Χρειάζεται ὅμως καὶ τὸ ὄργανο πού θά τὸν συλλάβει.

Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες ἔχουν δικὰ τους ὄργανα καὶ δικές τους ἀποδείξεις. Ἡ χειρουργικὴ ὄργανο καὶ ἀπόδειξι ἔχει τὴν μάχαιρα, ἡ δικονομία ἀπόδειξι ἔχει τὴν μαρτυρία, ἡ ποίησις τὸν ρυθμὸν, ἡ φιλοσοφία τὴν διαλεκτικὴν τῶν ἐννοιῶν. Καὶ ἡ θεολογία ὄργανο καὶ ἀπόδειξι ἔχει τὸ πνευματικὸ πείραμα, τὸ ὅποιο δέν εἶναι ξένο πρὸς τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, διότι ξεκινᾷ ἀπὸ αὐτὰ· καὶ σ' αὐτὰ κρύπτεται ὁ Θεός γιὰ ν' ἀποκαλυφθῇ στίς εἰκόνες, στά σύμβολα καὶ στά σημεῖα μέ τίς ἐνέργειές του. Στὸν κόσμον κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον «δηλοῦται ὁ Θεός σιωπῇ κηρυττόμενος»²⁶.

Ἀλλὰ ἡ πορεία τῆς ἀνακαλύψεως καὶ συλλήψεως δέν εἶναι τόσο ἀπλῆ. Συνδέεται κατ' ἀρχὴν μέ δύο βασικὲς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου τὴν πίστιν καὶ τὴν γνῶσιν. Αὐτὴν τὴν θείαν πραγματικότητα, τὴν γνωρίζομε ἢ τὴν πιστεύομε; Καὶ τί προηγεῖται, ἡ πίστις ἢ ἡ γνῶσις; Οἱ Πατέρες ὅμως τῆς Ἐκκλησίας συνδέουν τίς δύο λειτουργίες ἀρρήκτως. Τίς συνδέει πρῶτος ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, χρησιμοποιώντας ἐναλλακτικῶς τοὺς τύπους· «πιστὴ μὲν ἢ γνῶσις, γνωστὴ δέ ἢ πίστις»²⁷. Δέν εἶναι δυνατό νά ἀποφανθοῦμε ὅτι προηγεῖται ἡ μία ἢ ἡ

26. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Εἰρημικός Α'*, 6, 14, PG 35, 740 C.

27. ΚΑΘΗΜΕΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στραματεῖς*, 2, 4, 6, PG 8, 948AB «... θεία τινὶ ἀκολούθια τε καὶ ἀντακολουθία γίνεται».

ἄλλη ἀπό τίς λειτουργίες αὐτές, διότι συμβαδίζουν καί σέ πολλά ταυτίζονται· εἶναι δύο φάσεις στήν πορεία τῆς θεογνωσίας πού δέν διακρίνονται χρονικῶς ἀλλά λειτουργικῶς, καί ἀρχίζουν ἀπό μία διαισθητική λειτουργία, ἡ ὁποία ὑφίσταται μέσα μας.

Ὅταν πρόκειται γιά τή γνῶσι ἐνός ἀντικειμένου, πρέπει κατά κάποιον τρόπο νά μεταφερθοῦμε σ' αὐτό, διότι ἡ γνῶσις εἶναι ἕνα εἶδος μετοχής τοῦ πρὸς γνῶσιν ἀντικειμένου ἀπό τό γινώσκον ὑποκειμένο. Ἀλλά ἡ μετάβασις στόν Θεό εἶναι ἀνέφικτη ἀπό κάθε ἀποψη, εἴτε πραγματική, εἴτε νοητική. Ἐπομένως μόνο, ἂν τό ἀναζητούμενο εὐρίσκετο μέσα μας, θά ὅταν δυνατή ἡ θεογνωσία²⁸. Οἱ ἄλλες πραγματικότητες, οἱ κτιστές, εἰσέρχονται στή συνείδησι διὰ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων κι' ἔτσι σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος ἰδέα γι' αὐτές. Ὅμως μπορεῖ νά εἰσέλθει σ' αὐτήν ὁ Θεός;

Ἡ σωστή ἀπάντησις εἶναι ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς θείας πραγματικότητος εὐρίσκεται διαπαντός μέσα του. Καί ὅπως ὁ Θεός κυριαρχεῖ στόν κόσμο, ἔτσι καί ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ κυριαρχεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ ἡ ἀκριβής ἰδέα του νά συλλαμβάνεται μόνο σέ ὠρισμένη στιγμή κι' ἔπειτα ἀπό ὠρισμένες ἐμπειρίες, ἀλλ' ἡ εἰκόνα εὐρίσκεται μέσα του μυστικῶς διαπαντός· ὑπάρχει πρὶν τήν ἀντιληφθῆ καί πρὶν ἀρχίσει νά τήν ἐπεξεργάζεται λογικῶς. Ὅταν ἀποκτᾶ συνείδησι αὐτῆς τῆς εἰκόνας, λέγομε συχνά ὅτι ἡ θεία πραγματικότητα εἰσέρχεται σ' αὐτόν, ἔστω καί ἂν προϋπάρχει μέσα του.

Ἡ περί Θεοῦ ἰδέα διαφωτίζει ἐπίσης τήν σκέψι, ὄχι ὁμως ὡς ἐπινόημα, ἀλλά ὡς δύναμις πού ἀνταποκρίνεται σέ ὑφισταμένη πραγματικότητα. Γι' αὐτό τίς μὲν φιλοσοφικές καί ἐπιστημονικές ἔννοιες συλλαμβάνουν μόνο ὅσοι ἐκπαιδεύονται καί ἀσκοῦνται εἰδικῶς στήν οἰκεία ἐπιστήμη, ἐνῶ τήν περί Θεοῦ ἰδέα κατέχουν κατά τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλον τρόπο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἔστω κι' ἂν δέν τήν ἀντιμετωπίζουν μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἐτσι ἐξηγεῖται καί ἡ καθολική ροπή τῶν ἀνθρώπων πρὸς τό θεῖο. Καί πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐμπνεομένη ἀπό ἐσωτερική παρόρμησι τοῦ κτιστοῦ πρὸς τό ἄκτιστο, τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τό τέλειο, συνιστᾶ μία πορεία ἀναζήτησις τοῦ τελείου. Κινεῖται ἀπό μία ἔμφυτη τάσι ἔφρασι πρὸς τό θεῖο ἡ ὁποία ἐκσχύεται ἀπό τήν θεία παρουσία. Καί δι' αὐτό ὅλες οἱ δραστηριότητές του μέ

28. Βλ. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Ἡ θεολογία ὡς μέθοδος θεογνωσίας κατὰ τὰ Ἀρεοπαγιτικά Συγγράμματα», *Πατερικά Μελετήματα*, τ. Α', Γραμματολογικά – Δογματικά – Νηπτικά, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 417-444.

τίς διάφορες έκδηλώσεις τους τήν τέχνη, τή μουσική, τήν ποίησι τόν παρακινούν πρός τήν ἀποκάλυψι μιᾶς πραγματικότητος τελείως διαφορετικῆς ἀπό ἐκείνην τήν ὁποία συνιστᾶ ἡ καθημερινή ζωή, μιᾶς πραγματικότητος τελείας καί ἀπολύτου.

Καί ἂν δέν κατορθώσει νά τήν ἀνακαλύψει αὐτό θά ὀφείλεται σως στήν ἐσφαλμένη κατεύθυνσι πού ἀκολούθησε ἤ στήν ἐγκατάλειψι τῆς προσπάθειας τους.

Ὅμως ὁ ἄνθρωπος πάντοτε καί παντοῦ ἀναζητεῖ τό διαφορετικό, τό τέλειο, ἔστω καί ἂν δέν τό συνειδητοποιεῖ. Ὁ ἐπιστήμων μέ τήν συνεχή ἐπιδίωξη νέων ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων ἐπιζητεῖ νά ἀνοίξει τό δρόμο πρός τήν τελειότητα, διότι πιστεύει καί προσδοκᾷ ὅτι τά νέα ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα του θά τόν ὀδηγήσουν πρός τό τέλειο, πρός μιᾶ πραγματικότητα δηλαδή τήν ὁποία ἔχει ἤδη ἐκ-θειάσει στή σκέψι του. Ὁ καλλιτέχνης μέ τήν ὁποιας μορφῆς τέχνη του ἐκείνο πού ἐπιδιώκει εἶναι καί παραμένει τό θεῖο· ἤτοι ἐπιζητεῖ νά λυτρώσει καί ὀλοκληρώσει τόσο τόν ἑαυτόν του ὅσο καί τόν ἄλλον, ὑπηρετώντας στό βάθος τό θεῖο. Ἀκόμη καί ἂν δέν ἔχει τήν πρόθεση νά ἐπιτύχει τή λύτρωση ἐξυμνώντας τό θεῖο ἀπ' εὐθείας, αὐτή ἡ ἴδια ἡ ὑπηρεσία του στήν τέχνη, στή μουσική, στήν ποίησι, εἶναι ἀρκετό ὑποκατάστατο. Ἡ καλλιτεχνική δημιουργία πάντοτε συνεδέετο μέ τή θρησκευτική πίστι· ἄλλωστε τά καλλιτεχνήματα τῶν μουσείων τοῦ κόσμου εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπό τήν πίστι αὐτή. Οἱ εἰκαστικές τέχνες ἔχουν τήν ρίζα τους στή θρησκεία, ὅπως καί ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ μουσική, ἡ ποίησι, ὁ χορός, παρά τήν σημειωθεῖσα κατά καιροῦς ἐκκοσμίκευσί τους.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλασθῆ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ· κατὰ τόν χαρακτηρισμό τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἶναι τό «ἄλλο ἐκεῖνο», εἶναι δηλαδή κάτι σάν ἄλλο θεῖο ὄν²⁹. Τό πνευματικό κτίσμα εἶναι κάτι σάν τόν Θεό, μολοντί ὁ Θεός δέν εἶναι σάν τίποτε ἄλλο³⁰. Ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖ συνδετικό κρίκο καί λόγο συναφείας μεταξύ τοῦ ἀντιτύπου καί τοῦ ἀρχετύπου. Τοῦτο ἐπιτρέπει στόν ἄνθρωπο νά κατανοεῖ τόν ἑαυτό του, καί φυσικά ἐπίσης τήν θεία εἰκόνα πού εἶναι μέσα του, καί ἀπό ἐκεῖ ἀνάγεται στόν Θεό. Ἐπλάσθη κατ' εἰκόνα Θεοῦ γιά νά μπορεῖ νά βλέπει διά τοῦ ὁμοίου τό ὅμοιον, σύμφωνα μέ τό ἀξίωμα τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς σκέψεως «ὡς ἂν τῶ ὁμοίῳ βλέπειν τό ὅμοιον», ὅπως διδάσκει πάλι ὁ Γρηγόριος Νύσσης.

29. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς* 3, PG 44, 1225 D.

30. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 12, 4. PG 3, 972 B.